

IMRE SÁNDOR LÁTLELETE „A MAGYARSÁG
BELSŐ ÁLLAPOTÁRÓL” (1914) S „A KÖZÖS
MUNKA LELKI AKADÁLYAIRÓL” (1923)

SÁNDOR IMRE’S VISION OF “THE INNER
STATE OF THE HUNGARIANS” (1914) AND
“THE SPIRITUAL OBSTACLES TO WORKING
TOGETHER” (1923)

Donáth Péter

professor emeritus, ELTE TÓK

ÖSSZEFOGLALÁS

A közlemény Imre Sándor magyar pedagógus, művelődéspedagógus két előadását adja közre rövidített formában. Imre Sándor alap gondolata a társadalmi megosztottság orvoslása érdekében a nemzettudatra nevelés volt.

Abstract

This publication is an abridged version of two lectures given by Sándor Imre, Hungarian educator and cultural educator. Sándor Imre’s basic idea was to educate people to establish a national consciousness in order to remedy social divisions.

Kulcsszavak: Imre Sándor, nemzeti együttműködés

Keywords: Sándor Imre, national cooperation

Imre Sándort – ahogy számos német nemzetnevelő teoretikus elődjét, kortársát is¹ – a társadalmi krízishelyzet, a magyar társadalom állapota, megosztottsága, s az ebből fakadó fenyegető kilátás fordította a nemzetnevelés, nemzetté nevelés elmélete felé. Már a Nagy Háború kitörése előtti fél évtizedben rendszeresen visszatért a magyar társadalom betegségeire. Ezek orvoslására, s a miattuk bekövetkező katasztrófák, megrázkódtatások elkerülésére, szánta a nemzetnevelés elméletét és gyakorlatát. Vállalkozása – a krízisek konszenzuális reformok révén való megelőzésére, *az egységes nemzettudat kialakítására – sikertelen maradt. Az alább – terjedelmi okokból kisebb-nagyobb pontozással jelölt kihagyásokkal – közölt előadások között*

¹ Lásd: Dévényi: Nemzetnevelő-parafrazisok, 47-49.

eltelt időszakban a helyzet nem sokat változott, s amennyiben mégis, a háború és következményei, a forradalmak és az ellenforradalom, a trianoni diktátumok stb. hatására semmiképp sem a társadalmi konszenzus irányába.

Így látta ezt Imre Sándor is. Ennek érzékeltetésére – s az egy évszázaddal ezelőtti magyar társadalom állapotának egy tudós kortárs általi jellemzésére – két előadás szövegét ajánljuk a folyóirat olvasóinak figyelmébe. *E semmiképp sem szívderítő szövegek ismeretében eldönthetik, hogy egy távoli és mai életünkől idegen, alig ismert világról tudósítanak ezek, vagy van, amiben úgy érzik: de te tabula narratur (rólad/rólunk szól a mese).*

1. A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai (1914)

Imre Sándor az I. világháború kitörése előtt nem sokkal, 1914. június 5-én látteleletet készített a magyar társadalom belső állapotáról, s – a hallgatóságára tekintettel – hangsúlyosan a „középosztály”² helyzetéről az Országos Református Tanáregyesületben.

„A ma élők, a legidősebbek is, aligha látták annyira virágjában nemzetünk ősi nyavalyáját: az *egyenetlenséget*. Belső viszonyainkat jellemzi főképpen. Jellemzi állami életünk ziláltsága, azok a pártpolitikai ellentétek, amelyeknek távoli, bomlasztó hatása személyes érintkezés, még inkább hírlapok útján az egész társadalomban észlelhető.

Tele vagyunk *rendi* ellentétekkel. Elsőben is: élesednek az ún. *osztályellentétek*. Egymás jóhiszeműségében mindenik fél kételkedik, az együttérzés lehetősége mindjobban csökken. Szerencsétlen rang- és címéhség egész kasztszellemet teremt. Egyes foglalkozási ágaknak jóformán egész élete anyagi ellátásukért való küzdelemben telik; a nagy hivatalnokseregben az anyagi függés romboló hatása üti fel a fejét.³

Úgy látszik, élen áll már a sok *nemzetiségi ellentét* is, amelyben nekünk tisztán kell látnunk a magunk ellen meglévő, mindegy, hogy miként szított, de el nem tagadható gyűlöletet. Látnunk kell, hogy ennek az ellentétnek mik eddig, és még mik lehetnek a következései, s észrevehetjük azt is, hogy a hivatalnok magyar és a földtulajdonos nem magyar viszonya az ország némely részében milyen fordítottja kezd lenni annak, ami eddig volt.⁴

² Lásd ehhez: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 148-153., 224-254.; Kövér: A magyar középosztály-teremtés, 77-160.

³ Vö.: Gyáni – Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 227-236.; Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest, 2020. 95-111.

⁴ Itt elsősorban erdélyi tapasztalataira utalhatott Imre Sándor.

És nincs miért elhallgatnunk azt sem, hogy *a felekezetek is harcban állnak*. Az ellentétet itt sok minden élesíti és mélyíti. A küzdelemnek nem mindenik félén azonos a célja, de mindenik cél megérthető az illetők helyzetéből, történetéből és reménységeiből. S természetes, hogy a felekezeti ellentétek még fokozódnak majd, amint felnő az a nemzedék, amelybe belenevelte a katolicizmus a maga üdvözítő és nemzetet megőrző erejében való hitet, a görögkeleti és görögkatolikus egyház a vallás és a nemzetiség egységének gondolatát, a zsidóság a maga felsőbbrendű voltának, küldetésének hitében gyökerező erős önérzetét. Ne feledjük: ma még az előkészület ideje tart, de már a végén járunk. Mi lesz akkor?⁵

A pártpolitikai, rendi nemzetiségi és felekezeti ellentétek sok bajt okoznak, minden együttes nemzeti munkát meggátolnak. ... [M] indezekkel az ellentétekkel sokszorosan átszövődnek a világnézeti ellentétek. Jelszavakban nyilatkoznak ezek is: rendesen konzervatívizmust, radikalizmust vetnek egymás szemére, nem törődve azzal, hogy mindkettőben mily tömérdek árnyalat van. Ezek azonban csak kevesekben tisztultak eléggé. Legtöbb ember, mint katolikus, vagy zsidó, nem a vallásában lévő világfelfogás tudatos érvényesítője, hanem egyszerűen csak egyházának tagja. ...

Ezeket az ellentéteket nem mindenki tartja bajnak. Úgy okoskodnak, hogy ezekből kerül majd ki a jobb, hiszen a harc erőt jelent és erőt fejleszt, majdcsak rendbejövünk. ... [A]rra hívom fel a figyelmet, hogy mily kevesen vannak a mély meggyőződéssel, komolyan harcolók, mily ingatagok sokszor az elvek, és hányszor szólal meg egy-egy goromba kiáltásban, vagy elhallgatásban a személyes érdek, s milyen a hatása ennek a küzdelemnek az emberek lelkére.

Nekem úgy tetszik, hogy a mai harcokban az emberek három nagy csoportra különülnek el.

Vannak, akik mereven ragaszkodnak valamely állásponthez, s tűzön-vízen átmennek érte. Ezek a *fanatikusok*. Sokan vannak s ez baj. A fanatizmus ugyanis nem azt jelenti, hogy valakiben erős a tárgyas alapú meggyőződés, hanem azt, hogy képtelen mindenoldalú megfontolásra, esetleg jobb belátásra. Az ilyenek szoktak vakon

⁵ Imre Sándor későbbi elszórt megjegyzései alapján úgy vélhette: mindhárommal kapcsolatos félelme beigazolódott. A görögkeleti és görögkatolikus lakosság jelentős része (a szerb, a román és kisebb részben a ruszin nemzetiségűek) „hűtlenek” lettek a magyar államhoz, s nemzetállamaikhoz, ill. szláv testvéreikhez húztak. A forradalmak (különösen a Tanácsköztársaság) vezetői között felülreprezentált zsidó származásúak a hagyományos magyar állami tradíciókkal való gyökeres szakítást forszírozták. A politikailag aktivizálódott katolikusok a „keresztény-nemzeti” kurzus motorjaivá, s néhány református és evangélikus társukkal együtt, Imre Sándor VKM-beli ellehetetlenítőivé váltak.

menni a vezérek után, ezek szokták mindjárt gaznak tartani a más-
véleményűt, ezek szórják a követ és sarat, sokszor vezényszóra, de
mindig meggondolatlanul.

Szintén sokakat jellemez a nagy bizonytalanság: nem tudják hová
csatlakozzanak, hol lenne jobb – nem a közügynek, hanem önma-
guknak. Ezek *tudatlanok, vagy gyávák* arra, hogy állást foglaljanak,
erélytelenek arra, hogy kitartsanak. Ezek tesznek lehetetlenné minden
következetes elvi harcot. Ezeket lehet megfélemlíteni. Ezek szoktak
minden lépésük előtt óvatosan körültekinteni, s ezek szokták cserben-
hagyni a becsületes embereket, mert félnek a becstelenek nyelvétől.
Ez nem pártatlanság, hanem a törtetésnek egy igen dísztelen fajtája.

Vannak – szerencsére – sokan olyanok is, akik talán részt véve
a küzdelmekben, talán távol minden ilyentől teljes meggyőződéssel
teljesítik a kötelességüket, küzdenek a jobbért egész erővel, s ere-
jüket nem fogyasztják meddő vitákkal, hanem összpontosítják nagy
dolgokra. ... De vegyük észre, hogy *az ilyen jóakaratiú, tárgyias gon-
dolkodású, rendesen nyugodtabb vérmérsékletű emberek lelkében
mennyire szaporodik a keserűség, a csüggedés, a lemondás érzése
az állapotok láttára.* Ugyanaz a lelkiállapot mely időnként bizonyára
a pártok jóhiszemű vezéreit is hatalmába keríti, mikor seregükön
végignéznek; amely elfog mindenkit, aki látja, hogy *az emelkedés-
nek, boldogulásnak nem a belső érték, hanem a pártosság a feltétele.*
Hányszor halljuk, hogy »nem érdemes dolgozni«, »bolond aki lelki-
ismeretes«, és más ilyeneket.

S ha a mostani közéleti harcaink ilyen eredménnyel járnak, mily
*bomlasztó hatása van annak az életnek, amelyet ma városaink foly-
tatnak! Csupa energiafogyasztó, erőt emésztő szokásokat látunk.* A
nagyizolás (erőn túl való költekezés) anyagi gyengüléssel jár. *Az élet-
mód csodálatos alakulása az egészséget teszi tönkre. A városi, megyei,
országos közélet szemlélése a léhaságot, felületességet, szempontnél-
küliséget neveli.* A színpad, a hírlap, a regény sokszor megvesztegető
ügyességgel a tartalmatlan, alacsony belső életre szoktat, mert az
ilyenek sikerét ábrázolja. ...

Amit elmondtam, jórészt *a középosztályra* vonatkozik, de nem
nehéz elgondolni: mi része van ebben a felső köröknek, s miként
jelentkezik a hatása az alsóbbakban. ... [N]ézhetjük-e mi, tanítók,
mindezt nyugodtan? ...

Az iskola... nem zárhatja el magát a közélettől, mert ennek a
tanítók maguk is részesei, s a közélet ezeket is alakítja. Nem hunyhat
szemet a külső hatások előtt, hiszen tanítványain folyamatosan ezeket
látja, s józanul a munkáját csak ezekhez fűzheti. A jelen feltétlenül
érvényesül a munkánkban, csak az a kérdés: hogyan? Azt merném
mondani, hogy *a létező közviszonyok érvényesülésének két foka van:
a tanító részéről öntudatlan, naiv módon való érvényesítése, meg a*

céltudatos felhasználás. Erre a tudatosságra segít a nemzetnevelés gondolata. ...

A jobb jövőt csak jobb emberek teremthetik meg. Olyanok, akik nem a széthúzást, hanem a kölcsönös megértést erősítik. Akik erős meggyőződésűek, de éppen ezért a másét is megbecsülik. Akik a maguk érdekét nem hagyják, de másnak azért gáncsot nem vetnek. Akiknek a közélet bajai fájnak, de azért lemondóan félre nem vonulnak. Olyan emberek, akik tisztán látnak, a jelent ismerik, a jobbat akarják és dolgozni is tudnak. Tehát: akik *erősek* testben, értelemben és akaratban. Jók, azaz nemes lelkűek, jóakaratók és igazságosak. *Munkások*, azaz nemcsak követelnek és bírálnak, hanem a szükségletek kielégítésében maguk is teljes erővel részt vesznek. Ennek feltétele: fel kell ismertetni a széthúzó részekkel az érdekek közösségét, a bomlasztó erő helyére az egyesítőt kell tenni. Bizonyos, hogy *ez nem egyedül az iskolai nevelés feladata*, mert az a társadalom életének csak egyik tevékenysége. De a társadalmi tevékenységek mind hatnak egymásra, s köztük a nevelés a legmagasabb rendű. Nekünk ezt így kell vallanunk, s ezen az alapon a magyar nevelés mai feladatát összefoglalóan úgy kell fogalmaznunk: *nemzetté való nevelés*.⁶

Nemzet csak ott van, ahol megvan az emberekben az összetartozás tudata. Az a *nemzeti tudatosság*, amely... ezen a mi földünkön most hiányzik mindazokból, akik csak a maguk pártja, rendje, nemzetisége vagy egyháza tagjaival tudnak együtt érezni, mindenki másban legyőzni való ellenfelet látva. A nemzeti tudatosság azt jelenti, hogy az ember teljesen ismeri azt a kört, amelyben neki életét le kell élnie; azt a viszonyt, amelyben a nemzet, mint egész a többiekkel van, s amelyben a nemzet részei vannak egymással. *Megérti tehát, hogy a részeknek együtt van közös feladatuk*, s azon belül mindenik résznek csak részlet a munkája, de azt egyetemes jelentőségének tudatában kell elvégzenie. Csak a nemzeti tudatossággal együtt fejlődik ki az emberben a *közös munkára való képesség és készség*. ...

[A] nemzetnevelés elve alapján ma nem holmi részletreform, világért sem tantervfoldozgatás a legfontosabb, hanem pusztán nevelési alapon, egységes alapelvből felépülő művelődési politika. Olyan, amely nem egyes városok vágyakozásai és kijárásuk szerint állít iskolákat, hanem országos szükséglet szerint alkotja meg a szükségleteket kielégítő *iskolaszervezetet*, ebben teremt összhangot, kitöltve hézagait, és lenyesve túlhajtásait.”⁷

A Nagy Háborúhoz vezető szarajevói merénylet előtt bő három héttel Imre Sándor ezt a „boldog békeidők” sémájába aligha illeszthető, inkább *a válságok felé sodródó országra jellemző – képet festette kollégái elé a magyarországi közéletéről*, s abban a (számára oly

⁶ Imre Sándor itt – ha általánosan is – a maga krédóját is körvonalazta.

⁷ Imre: Háborús élet, 13-17. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

fontos) középosztály szerepéről. *Felvázolta ugyanakkor a nemzetté való nevelés általa szükségesnek és lehetségesnek vélt útját is: az egységes alapokból induló művelődéspolitikai programját, mely egy szükségleteket kielégítő összhangzatos, hézagmentes iskolaszervezet révén, s a feladatait az egységes nemzeti jövő érdekében tudatosan teljesítő tanítóság/pedagógusok által valósulhat meg.* Erre ösztönözte hallgatóságát, s bízta saját magát is. Ám – mint a fentiekben láthattuk – a világháború, a forradalmak s az ellenforradalom nemigen nyújtottak teret az ilyen nagyívű elképzeléssel kísérletezőnek.

2. A közös munka lelki akadályai (1923.)⁸

Miután Klebelsberg Kuno gr. Imre Sándort 1922. szeptember 18-án de facto eltávolította a VKM-ből, s megfosztotta reformtervei akárcsak részleges megvalósításának lehetőségétől is, a kényszerszabadságolt államtitkárnak szembe kellett néznie azzal, hogy áldozatkész munkája s legjobb igyekezete ellenére vajon miért nem sikerült terveihez kellő számú és súlyú szövetségest megnyernie a nemzetté nevelés – általa mindennél fontosabbnak tekintett – céljának megvalósításához.

Grafomán tanáremberként privát feljegyzéseiben, családjának szánt memoárjaiban és nyilvános előadásaiban újra és újra mérlegelte magáramaradásának és művelődéspolitikai vereségének okait. Ezek egy részét a saját kapcsolatteremtő képességének fogyatékosságaiban és esetleges személyes ellentétekben vélte felfedezni. Ám a helyzet reális felmérése alapján fontosabbnak tartotta az általános társadalmi/szociológiai/szociálpszichológiai feltételek hiányát egy ilyen nemzeti szintű együttműködéshez.

Az eredetileg az MPT ülésén, 1923 áprilisában előadott alábbi szöveg plasztikus képét adja az akkor magát teljes joggal megbántva érző, levert, borús szemüvegén át szemlélődő/szemléltető (ám céljairól lemondani nem hajlandó) Imre Sándor képét a magyar társadalom kooperativitásának hiányáról.⁹

„1. Minden közösség akkor teljesíti az előtte álló feladatokat, ha tagjai együtt dolgoznak a közös célért. ... A közös célra irányított, együttes munka: a nemzet önfenntartó tevékenysége; ebben mindenkinek egyesülnie kellene. Ezért a nevelésnek – a *nemzetnevelés* értelmében – mindenkor az a feladata, hogy kifejlessze azokat a tulajdonságokat, amelyek a tömérdek részletből álló, szakadatlanul folyó, számtalan ember agyát és kezét foglalkoztató munka egyöntetűségét lehetővé teszik. Így áll elénk, mint megvalósítandó a nemzeti közös-

⁸ Imre: Háborús élet, 190-209.

⁹ Imre Sándor utóbb „a közös munka lelki akadályai” címmel 1927-ben a „Társadalomtudomány” 1927/3-4. számában, majd 1942-ben a „Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés” c. kötetben publikálta a szöveget. (Imre: Háborús élet, 190.)

ségbe tartozás tudata, s a közös, szervezett munkára való képesség és készség. ... Minden gondolkodó ember azt panaszolja, hogy közös feladatok kiszolgálására, a munkában való egyesülésre képtelennek látszunk. A közvetlen okot is egyképpen mondják: *azért nem folyhat itt rendszeresen a közös tevékenység, mert hiányzik a benső egység, nincs egyetértés, együttérzés.* Ez a tény nyilvánvaló, okai azonban nem egészen világosak...

A nemzet benső egységének, az együttes munkának az akadályai lelki életünk egész területén mutatkoznak: ismereteink anyagában és gondolkodásunk módjában (ismerés), érzelmi világunkban (érzés), cselekvésünk forrásaiban és módjában (akarat).

2. *Az ismeretek anyagában az a legfontosabb hiányunk, hogy nem ismerjük eléggé a nemzet helyzetét:* sem a helyzet okait... Ezért sorunkat a magyarság legnagyobb része nem érti. *A háború után bekövetkezett romlást valami hirtelen ránk szakadt szerencsétlenségnek, vagy csupán szomszédjaink gonoszságának, a nagyhatalmak tájékoztatatlanságának tulajdonítják,* ahogyan pl. a háború kitörésekor is egyáltalában nemcsak a leginkább tanulatlan emberek nézték teljesen értelmetlenül azt a soha nem képzelt szerencsétlenséget, és várták pár hónap alatt a dicsőséges befejezést. ... [A sok aluliskolázott mellett]... az ún. művelt középosztály nemzeti önismerete, igen fogyatékos.¹⁰ ...

A nemzetek közötti helyzetünket akkor sem ismertük, amikor még Ausztriával volt kapcsolatunk, nem gondoltuk meg, hogy a nagyhatalmi állást minek tulajdoníthattuk, csak – jogosan – méltatlankodtunk amiatt, hogy a mi erőnknek kijáró megbecsülésben nem részesülünk. Most meg nem eszmélünk arra, hogy... kicsinységünk és gyengeségünk valami egészen más életrendet követel. Megcsonkításunk, a régi Magyarország népességének politikai szétszakadása teljesen megváltoztatta minden más, irántunk érdeklődő néppel való viszonyunkat. ... (E) tájékoztatatlanságnak az a szomorú következménye, hogy igen sok emberrel, egész nagy rétegekkel nem lehet megértetni országos szükségleteket; a közvetlen, személyes érdek döntő hatalmát egyetemes szempontok sem tudják meggyengíteni. A múltból nem tanulunk, még a közvetlen múltból sem, és így nem nézünk előre, még a közeli jövőbe sem, mert *nincs történelmi érzékünk.* Rendesen nem veszünk észre közvetlen előttünk, körülöttünk lévő, sokat jelentő tüneteket sem, mert *a valóság iránt nincs érzékünk.* ...

Nem kisebb fogyatkozásunk, hogy *a társadalom különböző részeinek a műveltségében nagy különbség van.* ... Szemléltető példa erre a középosztály és a föld népe között feltűnő nagy távolság mindennemű tanultság, rendszeres tudás szempontjából, nemkülönben

¹⁰ V. ö.: Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993. 106.

az ipari munkásságnak és a nemzet többi részének történelmi, közgazdasági, világpolitikai ismereteiben, ezek mennyiségében és anyagában... Hiány és egyoldalúság minden oldalon van. Igen lényeges kérdésekben az átlagosan művelt emberek is felettebb tájékozatlanok, s ez a tájékozatlanság sokszor éppen olyan területen a legnagyobb, amelynek ismerete nélkül a nemzet többi részének élete, törekvése, lelkülete idegen marad előtte. S mindezekhez számíthatjuk... a felekezeti szempontok okozta tudásbeli különbségeket is. ... *Akiknek nem közösek az alapvető ismereteik, és kivált, akik nem ismerik egymás gondolatvilágát, azok természetesen nem értik meg egymást, nem tudják összeegyeztetni az érdekeiket, mert nem ismerik az érdekek természetes kapcsolatait.* ...

Ismereti hiányaink sorában különös figyelmet érdemel a *társadalmi és közgazdasági ismeretek helyzete* a magyar közműveltségben. ... A mezőgazdasági népességnek közgazdasági és társadalmi kérdésekben való tájékozatlansága, másfelől meg a szervezett munkásság osztálytudatossága súlyossá teszi a középosztály e nemű tájékozottságának hiányát. Ha immár csak önámítással mondhatja is magát a középosztály a nemzet vezető, azaz közdolgokban irányt jelölő, legerősebb hatású részének, ebből annyi még igaz, hogy a vezető szerepért folyó küzdelemben a középosztálynak előnye van. *A régi középosztály állásfoglalásán, törekvésén, megértő vagy elzárkózó magatartásán fordul meg, a fokozatos haladás tudatos öhajításának és az erőszakos, gyors változtatás ösztönének állandó küzdelme.* A középosztály fogalma azonban nagyon szétfolyik, célszerűbb a főiskolai végzettséggel jelölni meg azokat, akikre itt elsősorban gondnunk kell¹¹...

A másik oldalon a munkásság aránylag nem nagy, de szervezett táborában az évtizedes rendszeres oktatással már kifejlesztett osztálytudatosság annál erősebb, mert ezt a személyes gyökerű osztályérdeket a társadalom szervezetének sajátos elmélete tudományosan is igazolni törekszik. A munkásság a párt útján szerzett ismereteinek egyoldalúsága miatt nem eszmél arra, hogy amit neki a társadalomról, ennek törvényszerűségeiről tanítanak, az a jelenségeknek csak az egyik magyarázata, igazolásra váró, részben máris tévesnek bizonyult, emberformálta gondolatrendszer.¹² A munkássággal szem-

¹¹ Gyáni – Kövér: Magyarország társadalomtörténete, 230., 244-248.

¹² A Tanácsköztársaság egykori vezetői közül többen, pl. a kommunista Lukács György, emigrációjukban nem így látták a helyzetet. Lásd pl. „Az intellektuelek a szervezeti kérdésről”, az „Osztálytudat”, „Miért nem bukkott el a magyar proletárdiktatúra” c. írásait. (Lukács György *publicisztikája*. Szerk. Mesterházi Miklós. Lana-Info, 2019-2020. <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/> 2021.06.06-i letöltés)

benálló oldalon pedig többnyire csak annyit tudnak erről az egésről, hogy idegen és veszedelmes.

*A munkástábor reakciót és elnyomást gyanít mindig, valahányszor a nemzetre hivatkoznak, a nemzet érdekét említik. A másik félen pedig, még ma is igen sokan, nemzetellenesnek és felforgatónak gyanítanak mindenkit, aki akár a szocialisták társadalomelméletével, vagy törekvéseivel, akár egyáltalában társadalomtani kérdésekkel foglalkozik. Ilyes megítélés fenyeget mindenkit, még ha nem szocialista is, vagy nem tartozik az ún. radikálisok közé, hanem csupán annyit mond, hogy a nemzet érdekében, már csak a védekezés kedvéért is, szükséges észrevennünk, ami a régi rend különböző bírálóinak fejtegetéseiben, vagy állításiban igazság, s kötelességünk megvizsgálni, mi lehet bennük, ami annyi hívet csoportosít köréjük.*¹³

Egyébként ebbe a gondolkörbe tartozik annak felemlítése is, hogy *a művelt emberek a nemzet sorsára nézve döntő kérdésekben rendkívül eltérően gondolkodnak, s éppen a társadalomtudományi kérdésekben két táborra oszlanak. ... A XX. század első másfél évtizedében a társadalomtudományok radikális művelői körül jókora tábor keletkezett, ez állandóan a jelen kérdéseivel foglalkozott, a legújabb irodalom eszméit fogadta el és terjesztette, igen széles, a tudományos élettől nagyon messze lévő körökben is. A régi középosztálynak társadalmi kérdésekkel évtizedek óta foglalkozó tagjai pedig még akkor is alig-alig találtak munkatársakra, érdeklődő tanítványokra a Pató Pálok, s Petőfi-rajzolta nemesek és nem nemesek közömbös táborában. Így aztán aránytalanul kisebb azok száma, akik – mondjuk így – a hagyományos magyar alapon a társadalom kérdéseivel rendszeresen foglalkoznak.*¹⁴ ...

A fejlődés és a forradalom különbségét sokszor fejtegetik, de még nem látják elegendő, hogy ahol a fejlődés megakadt, ott a forradalom előbb-utóbb bizonyosan elkövetkezik. Ez a tájékozatlanság vagy egyoldalú tájékozottság teszi a nemzet különböző részeit egymás sorsa iránt közömbössé, és az erő érzésében kíméletlenné. Így történhet meg, hogy osztályuralmat vetve egymás szemére, mindenik fél osztályszempontokat érvényesít annál erélyesebben, minél fejlettebb az osztálytudata. Arra azonban egyik fél sem gondol, hogy az osztályérdekek kíméletlen érvényesítésének, már az érvényesítés szándékának is, mi a hatása a másik félre. Jellemző példákat nyújt erre az 1918 óta eltelt évek története, s úgy látszik, a példák sorának még nem értünk a végére, mert itt saját kárán sem okult senki, nemhogy a másén.

¹³ Imre Sándor itt is utal az általa is tapasztalt félreértésekre, rágalmazásokra, bizalmatlanságra.

¹⁴ Imre Sándor – vélhetően – túlnyomórészt magát is ebbe a kisszámú körbe sorolta.

Csak néhány szóval említsem, ... hogy *nincs emberismeretünk*. ... Ilyen nyugtalan időben érthető, ha nem az érték higgadt megállapítása dönti el az egyes munkakörök betöltését, hanem ezer egyéb szempont. De a magyar ember máskor is ritkán találja el, kibén bízzék, s ki iránt legyen bizalmatlan. ... *(G)gyakran nem a megfelelő emberek jutnak a közbizalomtól függő helyekre, ezért a közéletben nem lehet elég tervszerűség, és sok a tervtelenség. Nem a szakértelem, hanem igen sokszor a tudatlanság szab irányt. Sok erő elkallódik, külföldre megy, vagy nem azt csinálja, amit a legjobban tudna.* ...

3. *Gondolkodásunkban* van az oka, hogy az előbbi pontokban előadott tárgyi hiányok pótlása eddig nem sikerült. ... *[N]em gondolkodunk eleget és elég rendszeresen.* ... Adattudásunk van, gondolkodni azonban nem szoktunk rajta, tehát az újonnan észlelt jelenségeket nem tudjuk mihez kapcsolni... A felületes gondolkodás eredménye a hiszékenység, ... hiszen az embereket is azért nem ismerjük meg kellően, mert felületesen megfontolás nélkül ítélünk róluk. Így jutnak uralomra gyors egymásután különböző jelszavak... Arra sincs időnk, ... hogy a divatos, sűrűn hallható kifejezéseket mélyebben megfontoljuk. ... Felületességünkéből táplálkozik egy s más ún. magától értetődő igazság is, pedig ezeknél veszedelmesebb ellensége nincs a haladásnak, tehát az újjáépítésnek sem. ...

Ma már történelmi példa erre a háború előtti időből a függetlenségi és 48-as párt tetszetős szólamainak hatása éppen a színmagyarság magatartására, és ennek következményei. Ilyen magától értetődő igazság volt a háború kezdetén a nemzet egységének hirdetése, emiatt nem figyeltünk eléggé az idegen célú szervezkedésekre. *Ilyen most pl. az a nagyon komoly ajkáról is elhangzó állítás, hogy tiszta nemzeti állam vagyunk. Ilyen a »kultúrfölény«* hangoztatása, s félő, hogy ezek és hasonlóak miatt az ezekben megnyugvókat majd újabb kellemetlen meglepetések érik.¹⁵ ...

Minél nagyobb tömegek jutnak szóhoz az ország sorsáról való tanácskozásban, annál inkább tudnivaló, hogy az elmélyedő gondolkodás fogyatékossága két irányban is megnehezíti a tervszerű építést. A megszokotthoz való csökönyös ragaszkodás nem enged előre lépni, új feladatot felismerni, s szelídebb, gorombább szavakkal felforgatónak bélyegez mindenkire, aki mélyebben gondolkodik, bajt lát, és javítani akar. Ezzel az ilyeneket elidegeníti, s oktanul felidézi az erőszakos változtatás gondolatát. ... A forradalmaknak és ellenforradalmaknak az egyén lelkületében található forrásai között a gondolkodás felületességének ezek a következményei is figyelmet érdemelnek.

Ide tartozik..., hogy *nincs határozott vezető gondolatunk. Egyes csoportoknak, osztályoknak, felekezeteknek van, de mindenik leg-*

¹⁵ Nevek említése nélkül Imre Sándor itt elsősorban Klebelsberg Kunora és Kornis Gyulára utalt.

főbbnek, kizárólagosnak tartja a magáét. *Ezek a vezető gondolatok nem alkalmasak arra, hogy az egész nemzet egyesüljön bennük*, nem fogják át az egészet, nem a nemzet egyetemes, végső céljára mutatnak, ehhez mérve szűkkörűek. Mindezeknek egyesülniük kellene egy tiszta, emelkedett és felemelő eszményben, simulniuk kellene egy mindent szabályozó közös gondolathoz. Ennek az eszménynek... a nemzet múltjából és jelenéből kellene kinőnie, s az élet biztosításának, a jövő kedvezőbb alakításának útját mindnyájunk számára kijelölnie.

Köztünk azonban nem fűzi egybe *nemzeti idealizmus* a sokféle gondolkodású emberek kisebb-nagyobb körű munkásságát, s ezért nincs egyesítő középpontja a sokféle érdeknek és iránynak. Nyilván azért nincs, mert tagadhatatlan, hogy ma azok az egyének és családok vannak rosszabb helyzetben, akik életüket az újjáépítés szükségleteihez alkalmazzák (nem nyereszkednek, nem mulatoznak, nem gyűlölködnek, terhek alól nem bújnak ki). Ezek példája nem vonz, ezt csak a legmagasabb rendű erkölcsösség teszi lehetővé, s ezért az így élők kivételek.

Nagy általánosságban szomorúan találó az a megállapítás, hogy gondolkodásunkat nem vezeti nemzeti céltudatosság, mert összefoglaló képességünk fejletlen. Nem dolgozunk részletes munkaterv szerint, nem gondoljuk el apróra az eszmény megvalósításának módját, mert az *elemző képességünk* fogyatékos. A következmény nyilvánvaló: *középponti gondolat* hiányában nincs mihez mérnünk tapasztalatainkat és szándékainkat, nem lehetünk következtetések. ... Nem tudunk távolba nézni, távoli célú munkát huzamosan végezni. Nem tudjuk a napi feladatunkat állandóan magasabb érdekből tekinteni. Kicsinyesek vagyunk, s mindezért élünk nemzetül jóformán ötletszerűen, alkalmi elhatározások esetlegességei szerint.

Az egyetemes cél, közös vezető gondolat hiánya miatt érdeklődésünk is rendszertelen. ... (S)okan mintegy »azért sem« törődnek bizonyos kérdésekkel, mert azokkal olyan emberek foglalkoznak, akik nekik személyük, vagy pártállásuk miatt (a pártot itt nemcsak politikai pártnak értve) idegenek, kellemetlenek, avagy a tárgy maga ilyen. Jellemző példa erre, hogy némelyek soha nem veszik kezükbe a másik párt lapját, nem hallgatják meg az ellenfél beszédét, nem olvasnak más világnézetű, más tudományos felfogású könyvet... S annál nagyobb ismereti és gondolkodási hiányaink jelentősége, mert eme fogyatkozásainknak a lelki élet egységénél fogva érzelmi együttjárói is vannak, és azok az együttes munka nehézségeit még fokozzák.

4. *Az érzelmi élet* számtalan jelenségét lehetne itt sorra venni, de voltaképpen mindent megmondtunk, ha megállapítjuk, hogy mai életünkben feltűnő az alsóbbrendű, társadalomellenes érzelmek uralma,

másfelől pedig jórészt ennek következtében *sokféle érzelmi ellentét* szinte oldott kívénvé tesz bennünket.

A nemzet sorsára nézve alapvető jelentőségű, hogy milyen emberek adnak irányt a mások után igazodók nagy tömegének. Annál jobban lehetséges a közös munka, minél értékesebb emberek a vezetők. *Az értéket pedig a köz szempontjából mérjük: milyen a viszony valaki lelkében az önszeretet, a személyes érdek szolgálásának ösztöne és a másokra való tekintet parancsai között. ...*

Elfogulatlan ember tévedés nélkül állíthatja, hogy *a mai közszellem az önzés szelleme. Az önzők még a legönzettelenebb ember útjában is ott állnak*, intézkedéseiket megnehezítik, a közjót célzó tevékenységüket már az első lépésnél vagy az utolsónál más irányba terelik. Ezért van közöttünk annyi kedvét veszített jóra való ember és feltartott fejű haszontalan, ezért igazol az utókor annyiszor (néha csak pár év kell ehhez) elvetett és kigúnyolt terveket.¹⁶ ...

[A]z önzés mai tobzódása megmagyarázható. Következménye pedig természetes: *az emberek között immár nem verseny folyik, hanem dulakodás. Ebből a finomabb érzésűek eleve félrehúzódnak, önként átengedik a teret, vagy önemésztő küzdelmet folytatnak a régi, nemes fegyverekkel az igazságért, a jobbnak az elvnek a győzelméért – s a sorsuk rendesen a letipratás, az elfajult harcban a tér mindig a durvábbé marad.*¹⁷

Az önzők... megtanulják a mások ellen való küzdés legsikerebb módját. Felfedezik és használják az önzők, törtető, irigyek ősi fegyverét: *a gyanúsítást és rágalmazást. ...* Megrontják a másikat, az útjukban állónak a hitelét azok előtt, akiknek a véleményén az illetőnek a sorsa megfordul. Így volt ez az első forradalom alatt és a bolsevizmus hónapjaiban, s így folyt abban az időben is, amelynek a legtisztább erkölcsösség és legmagasabb értékek uralomra juttatása volt történelmi hivatása.¹⁸ A mai felnőttek mindezt átértékelték, s ismernek példát eleget, olyat is, hogy a szerepek cserélődtek: a vádlottból lett bíró, s a bíróból vádlott; olyan példát is, amelyben a két szerep a színnek változásával is ugyanaz maradt. Az egymásra gyorsan következő hullámokban némely ember mindig felül, az árral úszók között volt, ő tudta hogyan. A másik pedig mindig alul, a megrágalmazottak közé került, mert sohasem tagadta meg önmagát. *Aki most a benső megújíthatóságra gondol és a közös munka akadályait szeretné elhárítani, annak legfőbb akadályul a gyanúsítás és rágalmazás szörnyű pusztításait kell felismernie.* Ez az önzők kezében biztos hatású mérge:

¹⁶ Imre Sándor itt arra is utal, hogy nem egy kezdeményezését a VKM-ben előbb elvetették, majd elővették és sajátjukként megvalósították.

¹⁷ A saját sorsára is utalt itt Imre Sándor.

¹⁸ Itt az ellenforradalmi korszakkal kapcsolatos reményeire, várakozásaira, s csatlódásaira utalt Imre Sándor.

következménye nem mindig halál, de a legtöbbször harcképtelenség és mindig a társadalomellenes érzelmek erősödése. ...

A gyanúsításnak és rágalmazásnak ezt... a bomlasztó hatását még elősegíti az ún. jó emberek betegsége, az *erkölcsi gyávaság*: a hatalmasok, a nagyhangúak előtt való meghunyászkodás... Sok jó ember hallgat megdöbbenve és megdöbbentően olyankor is, amikor a megrágalmazott igaz embert a másik ember bátor szava is megmenthetné, s ezt a szót éppen nekik kellene kiejteniük. Sokan alkalmazkodnak mindenféle helyzethez, körülményekhez a megalkuvásig. »Nem avatkozom *bele*« a vezető *elvi*ük, s bár nem támogatják egyenesen a rosszabb embert, hideg arccal néznek a derekabbra és elhúzódnak tőle. ...

Az önzés és a rágalmazás melegágyában tenyészik a gyűlölet sokszoros szövevénye, a *gyűlölködés*; az erkölcsi gyávaság az ápolója. ... A gyűlöletnek személyes oka valami bántalom, ami az egyént közvetlenül, vagy közvetve érte, s amiért bosszút akar állni. ... A közéletben nem ez az igazi, személyről-személyre ható gyűlölet pusztít, hanem rendszeren két másodlagos alakja: az álgyűlölet és az átvitt gyűlölet. Az álgyűlölet mesterkélten felkavarása és összezavarása az indulatoknak: bántalom keresése ott is, ahol ez nincs... Gyakran pusztít irigység, mert valaki könnyen elért valamit, amit mások maguknak szántak, vagy, mert amaz többet ér, több sikere van és hasonlóké. Sokszor az egész gyűlölet egyszerűen színlelés csak azért, hogy az illető a közhangulattal ellentétben állónak ne tűnjék fel, »üvöltés a farkasokkal«, személyes ok, megfontolás és tudatosság nélkül, sőt nem ritkán tudomás ellenére.

Az átvitt gyűlöletnek megvan a valóságos alapja, valakivel vagy egyesekkel szemben, de az ebből fakadó, többé-kevésbé jogosult gyűlölet nemcsak azokat éri, akik rászolgáltak, hanem rohamosan terjedő körben, mindazokat, akik az okot szolgáltatató egyénnel valamilyen kapcsolatban vannak, vagy úgy látszik, hogy vannak. Átmegegy tehát a gyűlölet az ártatlanokra is, a méltán gyűlölt bűnösnek egész családjára, felekezetére, társadalmi rendjére, fajtájára, hazájára. Ez az átvitt gyűlölet rendszeren összefonódik az álgyűlölettel, előtte, vagy utána jár a gyanúsítás és a rágalmazás. A hálózat egyre bonyolódik, mintha nem is lehetne belőle kijutni.

A gyűlölködésre, azaz a gyűlölet uralmára és terjedési módjára örök példákkal szolgálnak az emberiség életében végbement forradalmak. Ilyenek után vagyunk most is, társadalmi, politikai, világnézeti nagy ellentétek közepette. Egyes adatok felsorolása nélkül is mindnyájan tudjuk, hogy a nemzet jövője szempontjából a gyűlölet különösen azért követel teljes figyelmet, mert életünkre nemcsak azzal hat, hogy valakinek a lelkületét határozza meg, hanem közvetlenül megszabja a cselekvést is: a gyűlölet ugyanis ártó szándékot termel.

S védekezés nincs ellene. A megtámadott részéről sem a szelídség, sem az utálat nem kellő fegyver, mert ezek az embert megbénítják, a gyűlölet pedig tevékenységre kényszeríti azt, akiben él, és az ártás módjának feltalálásában leleményessé teszi.

Úgy látszik, ezt az egyénre nézve erősítő hatását tartják szemük előtt azok, akik az ellenséggel, néha csak ellenféllel szemben is gyűlöletet hirdetnek és fejlesztenek. Megdöbbenő, hogy *sokan a gyűlöletnek csak ezt az egy hatását látják, s még kétségtelenül tiszta lelkű emberek is valami nemes indulatnak, magunk és fajunk védelmében mellőzhetetlen követelménynek tekintik.* Ezek nem veszik észre, hogy a gyűlölet nem egyszeri, erőt adó indulat, hanem szükségképpen *gyűlölködés nő ki belőle,* azaz a gyűlölet állandó uralma egyének és tömegek lelkében. *Következménye pedig nem erősödés, hanem gyengülés, szakadékok mélyítése, az emberek egymástól, kitűzött céloktól, a munka közös területeiről való elvadás, egymással szembeállítás.* Ez éppen nem jelenti erőnk fokozását, hanem egyenesen a munkaerő kétszeres apasztását: a gyűlölködő nem enged mást békén dolgozni, maga pedig nem tud egyebet dolgozni, csak amire gyűlölete serkenti, s ez nyilvánvalóan nem kívánatos munka, nem is lehet az. *Aki gyűlöl, nem tudhat építeni! ...*

Pedig nemcsak ezek állnak az együttérzés útjában, hanem az érzelmi ellentétek egész tömege is. Ezek az ellentétek a most folyó társadalmi átcsoportosulással járnak együtt, s fejlődésük régen kezdődött. Már a háború előtt számos jele volt tisztán látható. A háború és a forradalmak idején meg ezek nyomában rendkívüli különbségek alakultak ki a nemzet alkotó részeinek lelkületében. ...

[A] nemzet egyik részében a hanyatlás érzése uralkodik, a másikban a gyors emelkedés szédülete. Nagyon sok emberben a kényszerű megalázkodás fojtogató érzése, másokban a gög és fennhéjázás. Itt mindennél erősebb a nyomortól, a jövőtől való félelem, a bizonytalanság érzése, a küzdelem egyenlőtlen voltából fakadó keserűség, méltatlanságok miatti elkeseredés, az élet értelmében való kételkedés, egészen az élet megadásáig és eldobásáig menő lehangolódás. Ezzel szemben *amott* hivatkozó biztonságérzés, a világ mostani rendjében való megnyugvás, *a pusztán magával törődő meglegedettség,* túlárado és nem is fékezett öröm az életben. E két véglet között, sokszor végletes ellentétekkel együttesen is sokféle forrású politikai ellentét választja szét az embereket. *Valóságos és mesterkélt világnézeti különbségek nem engedik kezét fogni néha még a vér szerint közelállókat sem.*

A háború alatt és azóta átélt események emlékezete sokszor le nem győzhető ellenszenvet tart ébren azonos feladatnak egymásra utalt munkásai között. Másfelől... a közös, vagy rokonsorsúak minden különbség ellenére is hol kifejezett, hol öntudatlan szövetségben

küzdenek mindenki ellen, aki nem szenvedte át ugyanazt, amit ők. ... Egészen más élményeken mentek át és másként nézik a mai életet a háborúban hadviseltek, meg az alkalmatlanok és az igazságosan felmentettek. A hadviseltek is többféleképp, aszerint milyen szolgálatban és bánásmódban volt részük. Különböző és ellentétes sors különbséget és ellentéteket fejlesztett ki azok érzelmi életében is, akik okkal, vagy ok nélkül, vagy oktanul menekültek, meg akik nyugodtan régi otthonukban élnek.

Igy állnak egymástól távol, idegenül a becsületesen, s a becsstelenül meggazdagodottak, meg a tönkrementek és kínosan vergődők. A régi műveltek és a csak most, vagy még most sem művelődők. Akik itt élték át a bolsevizmust, meg akik kívülről nézték. Az elvek emberei és a színváltoztatók. A tisztviselők és munkások, meg a gazdálkodók. A keresztyének és a zsidók, s a különböző keresztyén felkezetek tagjai. Másként éreznek a jóhiszeműek, az igazságot szolgáltatók és a bosszúállók, meg a méltán, a túlzottan, vagy ártatlanul szenvedők.

A falut lenéző, mert nem ismerő városiak, meg az élelemért falura járókat, a rájuk szoruló várost lenéző, szűk körben élő, de a föld erejét érző falusiak. Az Amerikából hazatérők és a soha itthonról el nem mozdultak, s a nemzet más alkotó elemei. *A személyes sors közvetlen hatása, mások sorsának összehasonlító szemlélése mindig sokszínűvé teszi a sok ember érzületét, de ez a mostani élet ríktóan színezi a különbségeket. Az ellentétes hatások alatt fejlődő érzelmek között a nagy tömeget nézve alig van olyan, amely az egyeseket a másféle érzésűekkel együttes, a közért való tevékenységre serkentené, közös célokat és közös érdekeket világítana meg, s közös jóákaratot fejlesztene, azt a tárgyias indulatot, amely személyes ellentéteken is győzni tudna a közös ügy érdekében. Ellenkezően. Az alacsonyabb rendű érzelmek uralmának és a sokféle érzelmi ellentétnek következménye: egymástól való kölcsönös idegenkedés, bizalmatlanság, káröröm, közönyösség, vagy rosszindulat, részvétnek és segítőkészségnek hiánya.*

Egyik oldalon felháborító elbizakodottság, követelőzés, erkölcsi féktelenség, a személyes haszon, mint egyetlen értékmérő, az eszközben nem válogató cinizmus. A másik oldalon a lelki erő felörlődése, kényszerű megalkuvás, »az adott szó szentségének« (Széchenyi), a becsület mértékének fokozatos csökkenése, a »minden mindegy« és az »ügyis hiába« kétségbeesése. Mindez együtt: az erkölcsi züllés országútja, mert a felsorolt egyes fogyatkozások az erkölcsi hibáknak nagy sokaságát tenyésztik. Ilyen állapotban érthető, hogy a lelki egység, a közös tevékenység érzelmi biztosítékai is hiányoznak. Szó sem lehet tehát arról, hogy az újjáépítés kötelességében az egész nemzet érzelmei találkozzanak.

5. *Cselekvésünk* forrásairól ezek után akár ne is beszéljünk, hiszen természetes, hogy uralkodó érzéseink, gondolkodásunk és ismereteink mozgatnak bennünket. ... [P]éldaként említem, hogy a különösen a tisztviselők nagy tömegében jelentkező efféle sajátos fogyatkozásoknak a magyarázata ott van abban a kegyetlen bizonytalanságban, amelyben immár egész nemzedéke a köz- és magántisztviselőknek maga és családja sorsát látja (a különféle létszámapasztások, önkényeskedések, a protekció uralma!). *A személyes meggyőződés, az önálló elhatározás, az elvi alapon való megállás fényűzését már jó ideje alig-alig engedheti meg magának valaki*, s nem kell hosszasan fejtegetni, hogy ennek a cselekvésben, az akarásban mi a következése, nemcsak a tisztviselőkre, hanem mindazokra nézve, akikkel az ilyen lelkiállapotú tisztviselők munkájuk közben érintkeznek!

Sok minden együtt okozza azt a jelenséget, hogy általában mintha megfogyatkozott volna a munka öröme és járványos lenne a dologtalanság (ezt persze nem szabad összetéveszteni a kényszerű munkanélküliséggel). ... Az akarás szempontjából abban látom a fő bajt, hogy *nincs bátorság a felelősség vállalására*. ... Világos, hogy ez a közös munkát mennyire akadályozza: *mindenki mástól vár mindent*, sem a kezdés, sem a csatlakozás, sem a kitartás esetleges következményeit nem vállalja senki. Tehát abban marad a tömérdek szükséges tenni-való, nem ritkán már a megindulás előtt, és magukra maradnak, akik a nemzet közös céljáért dolgozni tudnának és akarnának.¹⁹

Itt kell keresni a lelki okait annak a szomorú tünetnek, hogy általában nem dolgozunk eleget, mintha nem is telnék tőlünk komolyabb munka. A dologtalanok példája megrontja a munkára-készeket is. Elterjedt egyfelől valami erőltető lehangolódás, másfelől meg az »úgy még soha sem volt, hogy valahogyan ne lett volna«, könnyelmű megnyugtatósnak jó, de a közös munka szempontjából végzetes életelve, és szinte láthatóan ismét apad a közdolgozók foglalkozásra hajlandó, értékes emberek száma.²⁰ *A küzdelmek jóformán egyetlen célja az egyéni (családi) életfenntartás*, de ennek a közös nehézségein való együttes segítség mintha nem tetszenék az akarás méltó tárgyának, vagy pedig mintha a hiábavalóság gondolata, a kihasználatás aggodalma venné elejét a közakarat, együttes cselekvés kifejlődésének.

¹⁹ Ezzel a VKM-ben való magára maradásának egyik okára is utalhatott Imre Sándor.

²⁰ „1919 nyarán, a bolsevizmus bukása után rövid ideig nagy felbuzdulás volt: nagyon sokan érezték, hogy részt kell venni a közügyekben, s erre készenk is mutatkozott sok olyan ember is, aki azelőtt minden nyilvánosságtól őrizkedett. Ez a hullám azonban eloszlott, s ma a helyzet e tekintetben ismét a régi kezd lenni, vagy már az is.” (Az eredeti szöveg jegyzete. Imre: Háborús élet, 209.)

6. Amint ezen a sötét úton idáig jutottunk, méltán vetődik fel a kérdés: hát... biztatóbb vonást sehol sem láthatunk?! Azt hiszem, mindenik ponton észre lehetett venni, hogy a kedvezőtlen tulajdonságok sűrű lombja között megvillan a fény is: nem mindenki ilyen. *De itt csak ezt az oldalt néztük, az akadályokat, a fogyatkozásokat. Bizonyos, hogy ezek hatása az erősebb, nem a kedvező tulajdonságoké.* Ha nem így volna, akkor vígan folynék a vállvetett munka, s más íze és színezete volna közéletünknek, az egyéni életnek is.

... [M]iként lehetne ezen az állapoton változtatni? A felelet egy lehet csupán: *benső megújulásra* van szükség. Ezt könnyű kimondani, de annál súlyosabb az erre következő kérdés: *miként lehet a megújulást előkészíteni? Bizonyos, hogy a nevelés nélkül nem.* ... De elegendő-e maga a nevelés? Nem érvényesül-e ebben a munkában is minden szerencsétlen gátló tulajdonságunk? *Ma... mindenki láthatja, hogy egy-egy korszakban az emberek minőségét az általános szociális háttér nélkül megérteni nem lehet, s így egyetemes szociálpolitika nélkül megváltoztatni sem lehet.* A nevelést tehát nem szabad magában néznünk, hanem az óhajtott hatásának külső feltételeit kell megteremtenünk. *Ezért a felvetődött kérdésre csupán a művelődéspolitikára felelhet:* a mai állapotból kiinduló, a kívánatos alakulást maga előtt látó, az utat is pontosan eltervező, minden részletnek arányos helyet biztosító művelődéspolitikára.”²¹

A hosszan idézett előadása megtartásakor, 1923 áprilisában, Imre Sándor már bizonyos lehetett abban, hogy erre a művelődéspolitikára neki aligha, vagy csak, – mint a VKM-ben való munkavállalása előtt – távoli szakértőként lehet némi befolyása. A nemzetnevelés komplett rendszere megvalósításának reménye számára délibábnak bizonyult.

²¹ Imre: Háborús élet, 190-209. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)